

عنوان مقاله: مقام در موسیقی عراق

نویسنده: نیل وان درلنیدن

ترجمه: محمد رضا فرزاد

منبع: مقام موسیقایی دوره تازه آبان و آذر ۱۳۸۵ شماره ۳۶

صص ۴-۹

مقام در موسیقی عراق

- لغت عربی مقام عموماً به معنای «**مکان**» و «**جایگاه**» به کار می رود. عبارت مقام در حوزه موسیقی به دو جنبه متفاوت از یک فرم موسیقایی دلالت دارد. یک معنا که در تمامی جهان عرب مشترک است و دیگری که خاص موسیقی عراق است. در سراسر جهان عرب، واژه مقام به تنالیده ها با مایه های شرقی ای اشاره دارد که در متن آنها واریته متنوع و متعددی از موسیقی عرب با دامنه گسترده ای از «**میکروتن**» یا گوشه ها یافت می شود، فواصل موسیقایی ای که با فواصل موسیقی غربی تفاوت دارد. از این جنبه مقام عراقی معادل و **هم ارز مقام در موسیقی ترکیه و آذربایجان، دستگاه در موسیقی ایران** و مقام در موسیقی عراق، بسیاری واژه فارسی و کردی شنیده می شود.

تنالیده ها با مایه های شرقی

- هر مقامی با یک مود یا حالت حسی و عاطفی خاص پیوند دارد. جالب آنکه در فقه اللغه زبان انگلیسی دو واژه «مد» (لحن) و «مود» (حال) هم ریشه اند و به همین ترتیب در زبان آلمانی و هلندی نیز عبارات «زتیمونگ» و «زتیمینگ» هر دو، هم به معنای مود هستند و هم به معنای لحن و آهنگ و لغات انگلیسی هم خانواده و هم ریشه ای چون temper و tempered و temperament نیز هر یک به پدیده یا حال و حالتی موسیقایی اشاره دارند.

یک مود یا حالت حسی و
عاطفی خاص

- موسیقی شناسان از بیش از پنجاه مقام مختلف در موسیقی عراق نام برده اند و بخری باحسب شاخه های فرعی مقام ها به عنوان گونه های مجزایی از مقام، شمار مقام های عراقی را بیش از هفتاد می دانند. البته تمامی این مقام ها از دل بیست مقام اصلی موسیقی عراق برآمده اند. هیچ مقام خوان عراقی ای نیست که هر مقامی را (بتواند) بخواند و حتی کارگشته ترین مقام خوانان نیز تنها در خواندن چند مقام مشخص تبحر ویژه دارند

تنها در خواندن چند مقام
مشخص

- افزون بر معنای کلی تر عبارت مقام یعنی همان موزیک ساوانته سنتی عراق عبارت مقام به نوع خاصی « سوئیت» اشاره دارد که از بداهه هایی تشکیل شده که بر پایه اصول و قواعد مشخص نواختن و زیباشناسی خاصی شکل یافته اند. این سوئیت ساختار پایه ای دارد مشتمل بر چندین الگوی ریتمیک و ملودیک مشخص. مقام، آغازی رسیتاتیف وار دارد. سپس به یک پاره ریتمیک متمایز دیگر می رسد، این بخش کاملاً بر پایه ساختاری ملودیک و بداهه نوازی های از پیش مشخص بنا شده است درست مثل « تم و واریاسیون» یا « دولوپمان» در الگوی غربی « سونات». مقام معمولاً با آوازی سبک به نام « پسته» (pesteh) پایان می یابد.

- در « پسته » سازنوازان در نقش آوازخوان نیز عمل می کنند. همین نکته به آوازه خوان اصلی گروه مجال آن می دهد تا پیش از شروع بخش بعدی نفسی تازه و گلویی صاف کند و در عین حال خود دعوتی است از مخاطب برای همراهی در کار آواز. بسیاری « پسته » ها خود در مقام قطعاتی مجزا از محبوبیت خاصی برخوردار گشته اند. برخی آوازه خوانان مثل استاد بزرگ « ناظم الغزالی » و « سلیمه مراد » (این دو زن و شوهرند) عمدتاً پسته خوان اند.

- تبیین ساختار تکنیکی مقام ماهیت آن را تمام و کمال بر ما روشن نمی سازد، چه نوعی کیفیت « غیر مادی» در مقام عراق است که هر نوازنده عراقی سر آن دارد تا آن را جلوه بخشد و پر رنگ سازد. گام های متفاوت مرتبط با مودهای متفاوت اساساً در قیاس با مودهای گام ماژور و مینور به هنگام ترکیب با کوک های مختلف موسیقی کلاسیک غرب، که واریته وسیع مایه ها و لحن های خود را از طریق هامونی شکل می دهد، واریته وسیع تری را رقم می زند. فی المثل مقام « صبا» ی عراق از حیث گوشه های فرعی یا میکرو تن های خاص و زیبای خود زبانزد است

مودهای گام ماژور و مینور

- این مد موسیقایی، جلوه و حالی بسیار غمگسارانه دارد. مقام عراقی رابطه میان گام و مود را در وهله انتخاب متن (شعر) مورد مذاقه و مکاشفه می دهد. **صبا از زیبا ترین و محبوب ترین مقام های موسیقی عراق است، اثری یک سر مالخولیایی.**

- در اجرای مقام تمامی تلاش و توجه معطوف بداهه است هر چند همان طور که پیش تر گفتیم چارچوبه های این بداهه سازی ها کاملاً بر پایه قواعد و اصولی منتهی بنا شده است. کار نوازنده از حیث شیوه تقلید و اجرای آرایه ها و قواعد ملودیک و چگونگی به کار بستن خط ملودی های بداهه در جهت معنا و فحوای متن، مورد سنجش و ارزیابی قرار می گیرد. متون (اشعار) مقام عراق اغلب یا از اشعار کلاسیک عرب یا از اشعار شعرای کهن یا مدرن عرب هستند.

خط ملودی های بداهه

محمد مهدی الجواهری

• این اشعار می تواند دامنه ای را در برگیرد از هجو آمیخته به حس آمیزی های شعر « **ابونواس** » شاعر قرن هشتم میلادی و مالیخولیای شعر المتنبی و حلاج که هر دو تقریباً به سده دهم میلادی تعلق دارند، تا حس طغیان و شورش و بدبینی تلخ شاعر تبعیدی محمد مهدی الجواهری شاعر قرن بیستم و می تواند ترجمه ای باشد از شعر شاعران ایرانی مثل عمر خیام و حافظ که شعرای قرن یازده و دوازده میلادی هستند. حتی گاه چندین لهجه بومی و محلی نیز در نواهای مقام عراق شنیده می شود، فی المثل در آثار اخیر آوازه خوان جوان « فریده محمد علی » دومقام که از اشعار سرایندگان ناشناس بهره می گیرند ابتدا به زبان عربی و سپس به لهجه ای بغدادی اجرا می شوند.

- البته زبان مقام عراق محدود به زبان عربی نیست. گاه اشعاری به زبان های آرامی، عبری، ترکمنی، فارسی و ترکی استامبولی در این مقام ها به گوش می رسد. یکی از مشهورترین مقام های ترکی استامبولی، مقام تفلیسی ست. اثری از ساخته های «**شیلته**» آهنگساز بزرگ قرن نوزدهم میلادی، نقل است که این مقام پیشکشی ست به جوانی که آهنگساز بدو دل بسته بود، اما دست روزگار جوانک را راهی تفلیس، تفلیس قدیم، یعنی گرجستان امروز، کرده بود.

آرامی، عبری، ترکمنی، فارسی و
ترکی استامبولی

• اجراهای ترکی استامبولی دو مقام نواز بزرگ قرن بیستم، محمد القبنشی و یوسف عمر از این مقام، موجود است. اما اخیراً حمید السعدی این مقام را با ترجمه عربی همین شعر ترکی اجرا کرده است. تقریباً بیست مقام متمایز را می توان به خوبی بازشناخت اما می توان این تعداد را به پنجاه تا هفتاد مقام افزایش داد.

محمد القبنشی

يوسف عمر

پیوند مقام با اشکال موسیقایی دیگر

- مقام عراقی به وصفی که رفت با دیگر اشکال موسیقایی جهان عرب تفاوت دارد و بیشتر به اشکال موسیقی سنتی ایران و ترکیه شبیه است. اما یک شکل موسیقایی دیگر در جهان عرب وجود دارد که شباهت نزدیکی به مقام عراقی می برد: «**نوبه**» ترکیب فرمالیزه ای از مقام، ساختار تصنیفی و شعر که در تونس، الجزایر و مراکش دیده می شود. این پیوند از ره آوردهای دوره خلفای عباسی است که در آن روزگار بغداد پایتخت امپراتوری عرب به شمار می رفته و تأثیر فرهنگی بغداد تمامی جهان عرب را تحت الشعاع خود داشته است.

ترکیب فرمالیزه ای از مقام،
ساختار تصنیفی و شعر

- در تمامی نواحی دیگر جهان عرب نیز می توان عود (لوت) و قانون را در هیئت سازهای اصلی موسیقی سنتی عرب، در کنار ضربوکة (طبل گلدانی)، دف، دیق (دایره زنگی، تمبورین) و احتمالاً نی (فلوت) و رباب و کمانچه، مشاهده کرد.

عود

- آنسامبل مقام نوازان عراقی، لاقلا آنسامبلی که در بغداد دیده می شود، که چلغی بغدادی نام دارد، از ساز قانون اصلاً استفاده نمی کند و گاه حتی ساز عود را هم در سازبندی خود به کار نمی گیرد و جای این سازهای تیپیکال یا نمونه وار مقام عراق، ساز جوز (شکل محلی ایرانی ساز رباب، ویلون چارسیم گوشواره دار با کاسه ای ازچوب نرگیل و پوست ماهی روی آن) و سنتور (نوعی زیتر نظیر سیمبالون موسیقی مجاز و موسیقی کولیان شرق اروپا، که در روزگار قدیم در جهان عرب، ایران و قفقاز نواخته می شده و کماکان در ایران نواخته می شود) به کار گرفته می شود

چلغی بغدادی

- یکی دیگر از سازهای دیگر مقام عراق که در موسیقی سنتی دیگر بلاد عرب دیده نمی شود، ساز ناقاره است. دیگر سازهای چلغی بغدادی، ضربوکه، دف، دیق و هر از گاه نی، هستند. مخصوصا چلغی بغدادی با بهره گیری از صدای نافذ و گیرای سنتور، جوز و گاه ناقاره، صدایی شفاف و تقریبا فلزی را به گوش می رساند. نوای آثار چلغی بغدادی تمپویی آرام دارد، گاه از ریتم می افتد و گاه وقفه هایی کوتاه و گاه نامحسوس بدان کیفیتی شبیه زاری و هق هق می بخشد. **بهره گیری از سنتور در ایران** نمونه روشنی است از پیوند عمیق میان نواحی پست بین النهرین و نواحی مرتفع ایران. در واقع بیابان وسیع غرب بین النهرین اغلب از رشته کوه های شرق ایران، راه تبادل فرهنگ های کهن را سد می نموده است.

- مقام عراق از شمال به شدت تحت تأثیر فرهنگ ترک و کرد بوده است، این تأثیر پذیری در بهره گیری مقام عراق از اشعار ترکی در دوره عثمانی (نمونه ای که پیش تر آمد، مقام تفلیسی ملحق) کاملاً آشکار است. در اسامی خاص گوشه ها و مقام های عراق بسیاری واژگان فارسی، کردی و ترکی نیز دیده می شود.

تحت تأثیر فرهنگ ترک و کرد

ریشه های تاریخی پیدایش مقام عراقی

- ریشه های ساختارهای موسیقایی بنیادین مقام ها را می توان دست کم در دوره عباسیان بازجست یعنی تا عصر امپراطوری عرب به پایتختی بغداد، یکی از چهره های درخشان موسیقی در عصر عباسیان را می توان زریاب (ابوالحسن علی ابن نافی) دانست. او از شاگردان اسحاق الموصولی از نوازندگان ارشد دربار خلیفه هارون الرشید بود. سخن بر این است که زریاب اهل دیاری دیگر شاید ایران یا منطقه سند بوده است.

ابوالحسن علی ابن نافی

- تاریخ شفاهی نقل می کند که خلیفه چندان به زریاب روی خوش نشان داد که استاد وی بر او خشم گرفت و حسد برد و چنین به دسیسه زریاب به ناچار بغداد را به دیاری دیگر ترک گفت.
- در نهایت به اسپانیا می رود و در دربار قرطبه منطقه آندلس رحل اقامت می افکند و در آن دیار به شهرت زائدالوصفی دست می یابد. در آن روزگار مقام عراق به شکل امروزین آن وجود نداشت لیکن زریاب در بسط و گسترش اصول بنیادین مقام در جهان عرب، به جد و جهد بسیار کرد. نقل بر این است که او نیز همچون موسیقی دانان معاصرش «**الکنزی**» دسترسی خاصی به نظریات موسیقایی اواخر عهد باستان داشته است و آن نظریات را با تجربه های شخصی خود از اصول موسیقایی در بغداد همراه کرده است.

- بدین ترتیب می توان ریشه های مقام عراق را به خوبی در آثار زریاب پی جویی کرد. زریاب، عودنواز چیره دستی بود. آوازه خوانی بی همتا و استاد آوازی بی بدیل.

- مورخ بزرگ قرن هفدهم میلادی «المقاری» وصفی کامل از روش های آوازی زریاب در کتاب «تاریخ اسپانیای مسلمان» آورده است و اصول و شگردهای موسیقایی به شکلی شفاهی و سینه به سینه از استاد به شاگرد منتقل می گشت و در این انتقال دستخوش تحول و توسعه وسیعی می گشت. بدین ترتیب سلسله ای از نوازندگان و موسیقی دانان به زمره سازندگان و پرورندگان مقام ها پیوستند. از همین رو، نمایاندن و تشریح نقش هر یک از این افراد در تحول و تکامل مقام های عرب بسیار دشوار می نماید. اولین مقام نوازی که پس از زریاب چهره بنمود و آوازه ای بر جای نهاد موسیقی دانی از تبار ترکمن بود؛ رحمت الله شیلتنق (۱۸۷۲-۱۷۹۸). برخی از تصانیف و ساخته های وی هم اکنون دردست است.

نوازندگان برجسته مقام در عصر مدرن

- تأثیر گذارترین آوازه خوان یا مقام خوان قرن بیستم محمد القبنشی (۱۹۰۰-۸۹) بود. عمر بلند وی درازایی داشت از آخرین دهه سلطنت امپراتوری عثمانی تا سالی پیش از اولین آزمایش نسل جدید موشک های « تام هاوکس» آمریکا در آسمان عراق، در کارِ نوآورترین مقام خوانی عراقی قرن بیستم، خط ملودیک اثر عمیقاً در جهت معنا و مفهومی شعر عمل می کرد. شگفتا که تنها دو لوح فشرده از آثار وی هم اکنون در دسترس عموم است. این دو لوح شامل اجرای کامل وی در کنگره موسیقی قاهره به سال ۱۹۳۲ (ضبط BBC) یعنی اولین جشنواره بین المللی موسیقی اعراب است.

- از نظر برخی محققان، این دو لوح بیانگر حقیقت موسیقی وی نیستند، چه حتی وقوع و بروز چند نقص فنی در مرحله ضبط و ویرایش قطعات به تمامیت این اثر لطمه جدی وارد ساخته است. با این حال، این دو لوح تنها گواه قدرت هنری القبنشی هستند که یک مخاطب غربی می تواند بدان دست یابد، هر چند از کاست های موجود در عراق و از مواد آرشیوی می توان برداشت کامل تری از کارنامه وسیع کاری وی استنباط کرد.

شهرزاد قسیم حسن

• یوسف عمر (۱۹۱۸-۸۷) نیز از شاگردان القبنشی بود. از نگاه برخی یوسف عمر در مقام خواننده هم به لحاظ تکنیکی و هم به لحاظ شیوایی و تأثیر گذاری لحن و آواز، از استاد خود پیشی جسته است، هر چند که از منظر نوآوری های سبکی همواره به دست آوردهای کار استادش توسل جسته است. موسیقی پژوه شهیر عراقی، شهرزاد قسیم حسن، برگزیده ای از مقام خوانی های عمر را که در اواخر عمر وی ضبط شده اند به صورت لوح فشرده گرد آورده و منتشر ساخته است.

• ناظم الغزالی (۱۹۲۰-۶۳) نیز از شاگردان القبنشی بود، او را بیشتر به خاطر اجرای زیبایش از قطعات موسوم به پسته می شناسند. از نگاه برخی کارشناسان صدای زیبا و دلنشین وی زیباترین صدا در کنار زیبایی سیمای جذابش بود که باعث شد او تنها مقام خوانی عراقی باشد که خارج از مرزهای عراق در اقص نقاط جهان نیز او را به خوبی بشناسند و بستايند.

ناظم الغزالی

نجیم الشیخی

• دیگر مکتب « مقام » خوانی بزرگ موسیقی قرن بیستم عراق به رهبری رشید القندرشی (۱۸۸۷ - ۱۹۴۵) شکل گرفت. در سبک قندرشی خطوط ملودیک موسیقی و تسلط در اجرای آواز، مثل اجرای یک قطعه « بل کانتو »، از اهمیت بالایی برخوردار است. نجیم الشیخی (۱۸۹۳ - ۱۹۳۸)، سلیم شیبث (متولد ۱۹۰۸) و حسن چوکه (۱۹۱۲ - ۶۲) از دیگر اخلاف بنام و شهیر این مکتب آوازی به شمار می روند.

- از دیگر مقام خوانان بزرگ عراق می توان به مولا عثمان موصولی (۱۸۵۴-۱۹۲۳)، احمد زیدان (۱۹۱۴-۱۸۴۴)، یوسف موصولی (۱۸۵۴-۱۹۲۳)، فلفل الیاس گرجی (مرگ ۱۹۸۳)، محمود الخياط (۱۸۷۲-۱۹۲۶)، سلمان موشه (۱۸۸۰-۱۹۵۵) و حسن داود، یعقوب العمری، عبدالرحمان غلد، حمزه سعداوی، جمیل و بلدالادهمی و حسین الادهمی و حمید السعدی و فریده محمد علی اشاره کرد.

محل اجرای مقام

- یکی از شاخصهای مقام نو از موسیقی درباری آن است که مقام اغلب در خلال محافل ادبی و کنسرت های ویژه و در خانه های مردمان طبقه متوسطه عراق اجرا می شود. البته قطعاتی نیز در اعیاد و جشن های مذهبی اجرا می گردد که بدان « مولودی » می گویند مثل مولودی خوانی های جشن میلاد مسعود پیامبر اسلام و مولودی خوانی رایج در مراسم عروسی و تولد، یکی دیگر از محافل اجرای مقام، زورخانه است؛ یک آیین ورزشی متعلق به آیین تصوف. بسیاری از مقام نوازان به حَرَف غیر موسیقایی مشغول اند. محمود الخياط، رئیس اتحادیه خیاطان عراق است

بسیاری از مقام نوازان به حَرَف غیر
موسیقایی مشغول اند

- رشید القندرشی **کفاش** است و نام خانوادگی وی به معنای **کفاش** است. حسن داوود، **قصاب** است. از این لحاظ مقام را می توان با سنت موسیقی « **میت سینگر** » در موسیقی قرون وسطای آلمان مقایسه کرد. بسیاری از اجرای موسیقایی مقام در دکان ها و کارگاه های همین اساتید برگزار می شده است. بعدها، کنسرت ها و اجراهای رادیویی نقش عظیمی در گسترش محبوبیت مقام در میان مردم عراق ایفا نمودند.

ناظم الغزالی

• پس از رادیو نیز گرامافون چنین نقشی را بر عهده گرفت. رادیو همچنین پخش قطعات مختلف را به طول زمانی بسیار بلند میسر ساخت. محبوبیت پسته و پسته خوانانی چون ناظم الغزالی و سلیمه مراد مشخصاً تحت تأثیر ظهور صفحات گرامافون ۴۵ دور محقق گشت. یک مقام کامل را نمی شد در یک صفحه ۴۵ دور ضبط و ثبت نمود لیکن این مدیوم، مدیومی مناسب برای ضبط قطعات پسته به شمار می آمد. لیکن ظهور دستگاه ضبط و پخش صوت چنان دسترسی به این آثار را سهل الوصول ساخت که امروزه می توان در اکثر خانه های مردم عراق نوارهایی از یوسف عمر و القبنشی را جست و شنید.

وضعیت کنونی موسیقی در عراق

- از همان روزگار استبداد و موناشرشی تا کنون تمامی نظام های حکومتی عراق به شدت به حمایت از موسیقی پرداخته اند. فی المثل، نوری سعید (۱۸۸۸ - ۱۹۵۸)، نخست وزیر شاه فیصل و شاه قاضی، از بزرگ ترین حامیان موسیقی در عراق به شمار می آمد. نوری سعید با تمامی نوازندگان برجسته عصر خود دوست بود. در خانه تمامی عشاق موسیقی عراق می توان عکس هایی از سعید را در کنار گروه نوازندگان محمد القنبشی یا در کنار ام کلثوم، در خلال سفرش به عراق در دهه ۱۹۳۰، یافت. از زمان انقلاب جمهوری خواهی در ۱۹۵۸ تا جنگ خلیج فارس در سال ۱۹۹۰، تمامی رژیم های عراق کم و بیش به حمایت از موسیقی ملی عراق پرداخته اند. فی المثل، عودنواز نابغه و استاد بزرگ کنسرواتو بغداد، منیر بشیر، در همین سالها به یکی از بت های موسیقی عراق بدل گشت.

- از ستارهٔ همیشگی برنامه های رادیویی بود و اغلب در جشنواره های بین المللی شرکت می کرد و حتی توانست پیش از آنکه عراق را به سال ۱۹۹۳ ترک گویدف جشنواره مشهور بابل را نیز راه اندازی نماید. لیکن اوضاع موسیقی پس از جنگ خلیج فارس تیره و تاریک گشت و مقام در رقابت بادیگر اشکال موسیقی پاپ وارداتی از ممالک غربی و عرب، رفته رفته به حاشیه رفت. امروز تنها حسین الادهمیف حمید السعدی و فریده محمود علی، واپسین بازماندگان تبار اصیل مقام خوانان اند. امروزه دیگر مقام صرفاً به موضوع کرسی موسیقی شناسی دانشگاه های غربی بدل شده و از تحول و بسط ضروری و حیاتی خود وامانده است.

- با این حال و روز مقام عراقی به نسبت موسیقی سنتی مصر، از وضعیت بهتری برخوردار است. در مصر و از پی مرگ صداهای جاودانی چون ام کلثوم، فتحیه احمدف فرید العطرش و محمد عبدالوهاب، موسیقی سنتی مصر عمیقاً در معرض خطر انقراض است درست مثل انقراض گونه ای نادر که در خرده بوم ها و خرده اقلیم ها زیست می کنند. اما در عراق فریده محمد علی، حمید السعدی و حسین الادهمی می کوشند تا مقام عراقی را کماکان زنده و سرپا نگه دارند. در شرایط بهتر حتی شاید بتوانند سنت مقام را از نو متولد سازند.

- فی المثل آوازه خوانی جوان به نام جمال عبدالناصر که از ذوق و استعداد ویژه ای برخوردار است تحت نظارت و تعلیم نوازندگان بزرگ سلیم حسین قرار گرفته است و نوید آینده ای روشن در مقام خوانی عراق است وانگهی، کاظم ساحر آوازه خوان مشهور جهان عرب و از دانش آموختگان کنسرواتور بغداد نیز با گنجاندن گو شه ها و مایه های مقام عراقی در آثار خود به سبک تلفیقی خاصی دست یافته است که به بقای مقام عراقی یاری بسیار می رساند.

سبک تلفیقی خاص

